

ДЕОНТОЛОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ У СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

DEONTOLOGICAL TRAINING IN THE SYSTEM OF TEACHER PROFESSIONAL TRAINING FOR THE NEW UKRAINIAN SCHOOL

Статтю присвячено одній з актуальних проблем підготовки сучасного вчителя початкової школи, а саме розвитку здатності до належної професійної поведінки засобами деонтологічного тренінгу. Зазначено проблему розглянуто на прикладі професійної підготовки фахівців за спеціальністю «Початкова освіта», що здійснюється у Маріупольському державному університеті. Основна увага зосереджується на розкритті сутності деонтологічного тренінгу як позааудиторної форми роботи зі здобувачами освіти.

Зазначено, що деонтологічний тренінг являє собою систему взаємопов'язаних і взаємозалежних засобів педагогічного впливу на здобувачів вищої освіти задля вироблення в них деонтологічно актуальних умінь і навичок. Мета деонтологічного тренінгу полягає в активному, свідомому навчанні належної поведінки, що базується на вимогах моралі та права. Розкрито структурні компоненти деонтологічного тренінгу для майбутніх учителів початкової школи, такі як інформаційний (вправи, які потребують від здобувачів вищої освіти зосередження уваги на своїй особистості, спрямовуються на усвідомлення власних позитивних та негативних якостей характеру); орієнтувальний (імітаційні ігри, спрямовані на створення умов для усвідомлення учасниками освітнього процесу їх місця в системі професійних взаємин); адаптивний (вправи на формування власної педагогічної позиції на деонтологічних засадах). Розкрито методіку проведення деонтологічного тренінгу у межах професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи за адаптаційним, інформаційно-когнітивним, операційно-діяльним, рефлексивно-оцінювальним етапами.

Результати проведеного дослідження засвідчили, що використання деонтологічного тренінгу у професійній підготовці вчителів сприяє розвитку професійного мислення, рефлексії, емпатії, техніки прийняття деонтологічно правильних рішень у складних ситуаціях педагогічної взаємодії.

Ключові слова: професійна відповідальність, належна професійна поведінка, позааудиторна робота, організаційна форма навчання, деонтологічний тренінг, вчитель початкової школи.

The article is devoted to one of the current problems primary school teacher training – the development of the ability to behave properly by means of deontological training. This problem is considered on the example of specialty “Primary Education” professional education, which is carried out at Mariupol State University. The main focus is on the disclosure of deontological training as an extracurricular form of work with students.

Deontological training is a system of interconnected and interdependent means of pedagogical influence on students in order to develop in them deontological relevant skills and abilities. The purpose of deontological training is to actively, consciously teach professional behavior based on the requirements of morality and law. Information, orientation and adaptive structural components of deontological training for future primary school teachers are described. The information component includes exercises that require students to focus on their personality, aimed at understanding their own positive and negative qualities of character. The orientation component of the training involves the use of simulation games to make participants aware of their place in the system of professional relationships. The adaptive component of the training involves exercises to form their own pedagogical position on a deontological basis. The method of conducting deontological training within the framework of professional education of future primary school teachers is revealed.

The results of the study showed that the use of training in teacher education promotes the development of deontological thinking, reflection, empathy, the technique of making deontological correct decisions in difficult situations of pedagogical interaction.

Key words: professional responsibility, proper professional behavior, extracurricular work, organizational form of education, deontological training, primary school teacher.

УДК 378.4.091.31-059.1:51(477)
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/34-2.11>

Задорожна-Княгницька Л.В.,
докт. пед. наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки та освіти
Маріупольського державного
університету

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах суспільно-політичних та економічних змін, які переживає Україна, актуалізується проблема професійної відповідальності фахівців «людноцентричних професій» (педагогічних, медичних, соціальних працівників, психологів, юристів, військовослужбовців, журналістів, керівників тощо). Забезпечення сформованості такої відповідальності є одним із пріоритетних завдань вищої професійної освіти загалом і професійної підготовки педагогів зокрема. Особливої актуаль-

ності зазначена проблема набуває в контексті підготовки учителів початкової школи, які у майбутньому мають забезпечувати реалізацію положень Концепції Нової української школи.

Вимоги до вчителя викладено у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року (2013 рік); Законах України «Про освіту» (2017 рік), «Про вищу освіту» (2014 рік), «Про повну загальну середню освіту» (2020 рік); «Концептуальних засадах реформування середньої освіти (Концепції нової української школи)»

(2017 рік), а також інших нормативних документах МОН України. Зокрема, у Професійному стандарті за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» (Наказ Мінекономіки від 23 грудня 2020 року № 2736) визначено комплекс державних вимог, яким має відповідати сучасний учитель. Наскрізно у межах Професійного стандарту є вимога належної поведінки педагога, що конкретизується у здатності діяти відповідально й свідомо на засадах прав і свобод людини й громадянина (громадянська компетентність), здатності до прийняття ефективних рішень у професійній діяльності та відповідального ставлення до обов'язків (лідерська компетентність), а також низці професійних компетентностей [8].

Стандарт вищої освіти за спеціальністю 013 «Початкова освіта для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» (Наказ МОН від 23 березня 2021 року № 357) містить компетентності, що відображають здатність майбутніх учителів початкової школи до належної професійної поведінки (ЗК-7 «Здатність діяти соціально відповідально і свідомо»; ЗК-8 «Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів)») [9].

Однак удосконалення професійної підготовки вчителя початкових класів обумовлюється не лише введенням у дію Професійного стандарту та Стандарту вищої освіти за спеціальністю 013 «Початкова освіта», але й іншими чинниками, серед яких найбільш значущими постають зміна освітньої парадигми, що підвищує відповідальність вчителя за результати своєї діяльності; тенденції до посилення позицій дитиноцентризму та соціального партнерства з усіма учасниками освітнього процесу, що здійснюється у закладі загальної середньої освіти; надання академічної свободи педагогам, що реалізується у праві розробляти та впроваджувати авторські навчальні програми й методичні матеріали, покликані підвищити якість освітніх послуг; інтегрування новітніх наукових досягнень галузі психологічних, педагогічних, гуманітарних та суспільних наук у зміст і форми професійної діяльності вчителя.

Отже, вирішення проблеми розвитку професійної та громадянської відповідальності майбутніх учителів початкової школи у період професійної підготовки в закладі вищої освіти набуває особливої значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними науковцями досліджено різні аспекти проблеми вищої освіти у контексті соціально-економічних трансформацій, зокрема теоретико-методичні засади професійної підготовки фахівців із вищою освітою (Р. Клопов, С. Коновець, С. Литвиненко, П. Лузан, Ю. Пелех, С. Сисоєва,

Т. Ткаченко, Г. Троцько, О. Щербак); осмислення проблеми професійної підготовки фахівців в умовах європейської інтеграції та упровадження Європейських стандартів і рекомендацій забезпечення якості вищої освіти (С. Калашнікова, В. Луговий, Ю. Рашкевич, Ж. Таланова); теоретичні й методологічні засади підготовки майбутніх учителів початкової школи (К. Авраменко, Н. Бібік, В. Бондар, О. Будник, В. Желанова, А. Коломієць, О. Кучерявий, С. Литвиненко, С. Мартиненко, О. Мороз, О. Савченко, О. Хижна, Л. Хомич, О. Шквир).

Окремою складовою частиною наукового доробку у сфері вищої професійної освіти є праці вітчизняних (В. Артемов, І. Бенедик, В. Горшенєв, Л. Переймибіда, Г. Полякова, О. Скакун, С. Сливка, О. Шмоткін) та зарубіжних (Л. Анісімова, Є. Вагнер, М. Гуліна, Г. Караханова, К. Кертасєва, О. Коробова, К. Левітан, І. Філатова) дослідників, у яких розкриваються проблеми деонтологічної підготовки фахівців людинознавчих сфер професійної діяльності.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Втім, попри наявний інтерес науковців до питань професійного обов'язку та відповідальності, морально-правових аспектів взаємовідносин у професійній діяльності, проблему деонтологічної підготовки майбутніх учителів початкової школи висвітлено у незначній кількості наукових праць (М. Васильєва, Л. Хоружа). З огляду на зазначене виникає суперечність між посиленням вимог до належної професійної поведінки вчителів початкової школи, здатних до деонтологічного саморозвитку й професійного поступу, та нерозробленням змісту деонтологічної підготовки майбутніх фахівців-педагогів в умовах реалізації Концепції Нової української школи, що ускладнює формування ціннісних орієнтирів та стійкої морально-правової позиції фахівців початкової освіти в межах педагогічної діяльності.

Потребують обґрунтування зміст, форми й методи деонтологічної підготовки майбутніх учителів відповідно до сучасного стану розвитку українського суспільства, організаційно-педагогічні умови формування й розвитку відповідальної професійної поведінки майбутніх фахівців.

Мета статті полягає у розкритті та обґрунтуванні сутності деонтологічного тренінгу як позааудиторної форми роботи зі здобувачами освіти, висвітленні його значення у забезпеченні деонтологічної підготовки майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Система деонтологічної підготовки майбутніх учителів початкової школи розглядається як цілісний об'єкт, що має складну внутрішню структуру та одночасно характеризується інтегрованістю, самодостатністю, єдністю та якісною своєрідністю її компонентів, зумовленою соціальним замовленням. Основними

характеристиками цієї системи є постійна взаємодія із середовищем, єдність професійної освіти з практикою, ціннісно-гуманістичне спрямування, врахування потреб та інтересів здобувача вищої освіти, забезпечення ідентифікації їх особистісних позицій та інтересів із системою професійних відносин і цінностей, орієнтація на інтеграцію усіх складових частин професійної підготовки.

З огляду на зазначене одними із завдань, що вирішуються в межах системи професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи є розроблення й упровадження технологій, засобів, методів та організаційних форм навчання здобувачів освіти, що забезпечують формування й розвиток у них комплексу загальних та професійних компетентностей. Слушною є позиція О. Дубасенюк, Т. Семенюк, О. Антонової [4], які вважають, що в процесі професійної підготовки майбутнього фахівця важливу роль відіграє професійна умілність, що формується під час вивчення навчальних дисциплін і реалізується через систему специфічних професійних знань та вмінь, кожне з яких є результатом залучення у спеціально визначені види діяльності з використанням оптимального комплексу методів і засобів управління освітньою діяльністю здобувача вищої освіти.

Відбір методів і форм навчання пов'язаний із пошуком співвідношення його цілей, складності, логіки, варіативності; моделей взаємодії викладачів і здобувачів вищої освіти; поєднанням раціонального, емоційного та емпатійного складників; удосконаленням технологій навчання; врахуванням світового досвіду багаторівневої неперервної освіти; взаємозв'язком і співвідношенням процесів соціалізації та індивідуалізації, новаторства й традицій в освіті; співвідношенням філософських, соціальних, психологічних і педагогічних закономірностей і підходів до вирішення проблем професійної діяльності [3].

Основними аудиторними формами навчання у закладі вищої освіти є лекція, практичні, лабораторні, семінарські, індивідуальні заняття, що підпорядковані різним освітнім цілям і мають різні можливості для формування окремих компонентів готовності здобувачів вищої освіти до професійної діяльності. Проте зазначені форми організації освітнього процесу не забезпечують цілеспрямованого впливу на розвиток професійної відповідальності майбутніх фахівців.

У зазначеному контексті йдеться про поєднання різноманітних форм аудиторної та позааудиторної роботи здобувачів вищої освіти задля формування їх професійної відповідальності як здатності ефективно здійснювати професійну діяльність, дотримуючись вимог моралі та права, для досягнення загальних та особистих цілей.

Важливим складником позааудиторної роботи в межах професійної підготовки майбутніх учите-

лів початкової школи є тренінг як особлива форма навчання, що спирається на реальні знання й дає змогу пережити та перевірити їх на власному досвіді [5]. У системі професійної підготовки педагогів тренінг має велике значення, оскільки виступає як інструмент «переведення» теорії в практичну діяльність [14, с. 5], що значно розширює його можливості як форми та методу навчання.

Однак статус тренінгу в теорії та практиці сучасної вищої освіти окреслено нечітко: його визначають як метод чи групу методів навчання, форму навчання, освітню технологію. Так, І. Вачков виділяє такі тлумачення означеного поняття:

- тренінг як своєрідна форма дресури;
- тренінг як тренування, в результаті якого відбувається формування умінь і навичок ефективної поведінки;
- тренінг як форма активного навчання, метою якого є передача психологічних знань, а також розвиток деяких професійних умінь і навичок;
- тренінг як метод створення умов для саморозкриття учасників і самостійного пошуку ними способів вирішення власних психологічних проблем [2].

О. Щербак розуміє під тренінгом інтенсивні заняття, спрямовані на створення, розвиток і систематизацію навичок, необхідних для виконання конкретних особистісних, освітніх або професійних завдань, разом із посиленням мотивації особистості стосовно вдосконалення роботи [16]. Розкриваючи сутнісні характеристики тренінгу, В. Манько розглядає його як систему інтенсивних тренувань, у яких моделюються елементи основних завдань професійної діяльності [7]. Як організаційну форму освітньої роботи, що, спираючись на досвід і знання її учасників, забезпечує ефективне використання різних педагогічних методів за рахунок створення позитивної емоційної атмосфери в групі та спрямовується на отримання сформованих навичок і життєвих компетентностей, розглядає тренінг О. Страшко [10].

Акцентуючи увагу на спрямованості тренінгу на самопізнання, розвиток, саморозвиток та самовдосконалення особистості, В. Федорчук визначає тренінг як найбільш ефективну форму включення людини в міжособистісне спілкування та діяльність, що забезпечує формування здатності особистості до самоактуалізації власного потенціалу в різних сферах [15, с. 12].

Методи, які використовуються у межах тренінгу, ґрунтуються на партисипативному підході, що розглядається як методологічна основа комунікативної креативності [11, с. 169]. Змістом партисипативного підходу є спільне ухвалення й виконання рішень; надання можливості кожному здобувачу освіти бути діяльним на всіх етапах підготовки, прийняття, реалізації рішення в ситуації морального вибору або морально-правової дилеми; ді-

лог між суб'єктами освітнього процесу; пошук згоди, досягнення мети [13, с. 328].

Отже, деонтологічний тренінг являє собою систему взаємопов'язаних і взаємозалежних засобів педагогічного впливу на здобувачів вищої освіти задля вироблення в них деонтологічно актуальних умінь і навичок, належної поведінки в процесі виконання функціональних обов'язків. Такий тренінг дає учасникам змогу практично застосувати отримані знання про способи належної професійної поведінки, перетворивши їх на вміння продукувати таку поведінку. Завдяки «навмисній зміні» (С. Макшанов) [6] поведінки, що усвідомлено здійснюється кожним з учасників тренінгу протягом його перебігу та після нього, ця форма групової роботи перетворюється на ядро професійного досвіду, тобто мета деонтологічного тренінгу полягає не в аналізі та інтерпретації проблем особистості задля подальшого їх усунення або зміни мотивації поведінки, а в активному, свідомому навчанні бажаної поведінки [1, с. 14].

Розкриваючи значення тренінгу у формуванні належної професійної поведінки майбутніх учителів початкової школи, ми спиралась на висновки вітчизняних та зарубіжних науковців [2; 6; 10; 12; 15], які підкреслюють спрямованість тренінгу на особистісний та професійний розвиток фахівця через набуття, аналіз та переоцінку ним власного життєвого досвіду в процесі групової взаємодії.

Структурними компонентами розробленого нами деонтологічного тренінгу для майбутніх учителів початкової школи є інформаційний, орієнтувальний та адаптивний блоки. Їх змістова наповненість полягає в такому:

- інформаційний блок містить вправи, які потребують від здобувачів вищої освіти зосередження уваги на своїй особистості, своїх переживаннях, почуттях, звичній системі поведінки, що спрямовуються на усвідомлення власних якостей характеру, властивостей, що сприяють чи перешкоджають належному виконанню професійного обов'язку, продукуванню нормативної поведінки;

- орієнтувальний блок вміщує імітаційні ігри, в яких подаються та аналізуються деонтологічно насичені ситуації професійної взаємодії (ситуації морального вибору, морально-правової дилеми, конфліктної ситуації тощо), основною метою яких є створення умов для усвідомлення учасниками їхнього місця в системі взаємодії з різними її суб'єктами (з конкретною дитиною та класом загалом, батьками учнів, іншими педагогами, адміністрацією школи, технічним персоналом тощо), відпрацювання умінь і навичок деонтологічно виправданої поведінки, вміння встановлювати продуктивні відносини, приймати деонтологічно правильні рішення;

- адаптивний блок орієнтується на формування власної педагогічної позиції на деонтологіч-

них засадах та містить «міні-майстер-класи» учасників, що починаються словами «Я роблю так...» та містять аргументоване обґрунтування власної професійної поведінки.

Методика використання деонтологічного тренінгу в межах провадження освітньої діяльності за освітньо-професійною програмою «Початкова освіта», що здійснюється в Маріупольському державному університеті, базується на змісті етапів професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи (адаптивного, інформаційно-когнітивного, операційно-діяльнісного, рефлексивно-оцінювального), розташування яких будується за логікою освітнього процесу й діяльності педагога, який управляє цим процесом.

Адаптивний етап передбачає «входження» здобувачів вищої освіти у неперервний процес професійної підготовки, їх адаптацію до умов організації та здійснення цього процесу, формування ціннісно-мотиваційних цілей освітньої діяльності, потреби у постійному особистісному та професійному саморозвитку, усвідомлення здобувачами освіти мотивів належного виконання професійного обов'язку як такого, що реалізує смислоутворювальну функцію в самостійній педагогічній діяльності. Завдання цього етапу обумовлюються його метою, якою є сприяння розробленню індивідуальної освітньої траєкторії здобувача вищої освіти на основі вхідної діагностики та з урахуванням професійних та освітніх потреб і запитів. На початку навчання здійснюється педагогічна діагностика, що дає змогу першокурсникам виокремити особисті властивості, що в подальшому сприятимуть або перешкоджатимуть належному виконанню професійного обов'язку; усвідомити свої можливості та ступінь сформованості професійної відповідальності.

Інформаційно-когнітивний етап передбачає формування у здобувачів вищої освіти цілісного образу професійної поведінки вчителя початкової школи шляхом засвоєння знань про таке:

- зміст професійного обов'язку вчителя початкової школи, основні нормативні вимоги до нього як основа професійної поведінки;

- сутність та зміст професійної відповідальності педагога;

- особливості формальних та неформальних відносин у педагогічній діяльності, правила неформального спілкування;

- умови організації освітнього процесу та взаємодії з його суб'єктами на деонтологічних засадах;

- роль та значення рефлексії в діяльності вчителя початкової школи;

- пріоритетні стратегії, шляхи та форми професійно-деонтологічного самовдосконалення вчителів початкової школи.

Операційно-діяльнісний етап передбачає формування у здобувачів освіти актуальних

педагогічних умінь (організаційних, комунікативних, соціально-перцептивних, методичних, прогностичних тощо). Деонтологічний тренінг проводиться саме на цьому етапі й сприяє формуванню у здобувачів освіти здатності визначати деонтологічно допустимі дії в межах власної поведінки; протистояти діям, що суперечать принципам педагогічної деонтології; усвідомлювати правову відповідальність за такі дії; захищати і впроваджувати відносини в педагогічній діяльності відповідно до правових і розпорядчих принципів законності; організовувати діяльність та спілкування на деонтологічних засадах.

Рефлексивно-оцінювальний етап передбачає саморефлексію професійної поведінки майбутнього вчителя початкової школи, контроль, оцінювання результатів його діяльності, визначення напрямів діяльності на якісно новому рівні. На цьому етапі доцільно використовувати технології проблемного, активного та креативного навчання, різноманітні види, форми та методи контролю, самоконтролю й взаємоконтролю.

Описані вище етапи тісно пов'язані між собою. Так, озброєння здобувачів вищої освіти інтегрованими деонтологічними знаннями, їх інтеріоризація сприяють усвідомленому виробленню деонтологічних умінь і навичок, оволодінню досвідом належної професійної поведінки, формуванню особистісно-значущих мотивів і деонтологічних цінностей, що актуалізують деонтологічні знання майбутніх учителів початкової школи.

Важливою особливістю проведення деонтологічного тренінгу є участь у ньому одночасно студентів денної та заочної форм навчання. Залучення до спілкування здобувачів освіти з досвідом педагогічної роботи є цінним моментом, адже педагоги, які працюють у початковій школі, мають можливість викласти результати своєї діяльності в ролі вчителя, проаналізувати допущені ними помилки, пов'язані з порушенням норм і принципів педагогічної деонтології, розкрити їхні наслідки. Завдяки цьому майбутні педагоги накопичують професійний досвід, яким керуються в подальших аналогічних реальних ситуаціях у межах професійної діяльності.

Висновки. У виборі форм позааудиторної роботи зі здобувачами освіти – майбутніми вчителями початкової школи слід враховувати такі основні положення, що відображають специфіку формування належної професійної поведінки:

– деонтологічні знання, що є основою такої поведінки, мають особистісний зміст для здобувачів вищої освіти й формуються на основі власного попереднього досвіду;

– пізнання деонтологічних принципів, цінностей, норм тощо має відбуватися з одночасним їх осмисленням та усвідомленням;

– для забезпечення осмислення й усвідомлення деонтологічних знань, формування належної професійної поведінки необхідна багатостороння комунікація, що передбачає активну позицію усіх суб'єктів педагогічної взаємодії.

Результати здійсненого з урахуванням зазначених положень дослідження засвідчили, що використання тренінгів у професійній підготовці менеджерів освіти в університетах сприяє розвитку професійного мислення, рефлексії, емпатії, техніки приймати деонтологічно правильні рішення у складних ситуаціях педагогічної взаємодії.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Блінов О.А. Особливості організації проведення психологічного тренінгу. *Вісник Київського міжнародного університету. Серія: Психологічні науки*. 2008. Вип. 12. С. 9–16.
2. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники : учебное пособие. Москва, 1999. 237 с.
3. Вітвицька С.С. Методологічні основи ступеневої педагогічної освіти. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2005. Вип. 21. С. 8–12.
4. Дубасенюк О.А., Семенюк Т.В., Антонова О.Є. Професійна підготовка майбутніх вчителів до педагогічної діяльності : монографія. Житомир, 2003. 192 с.
5. Каган В.Е. Психотерапия для всех и для каждого. Москва, 1998. 189 с.
6. Макшанов С.И. Психология тренинга. Теория. Методология. Практика : монографія. Санкт-Петербург, 1997. 257 с.
7. Манько В.М. Дидактичні умови формування у студентів професійно-пізнавального інтересу до спеціальних дисциплін. *Соціалізація особистості*. 2000. Вип. 2. С. 153–161
8. Професійний стандарт за професіями «Вчитель початкових класів закладу загальної середньої освіти», «Вчитель закладу загальної середньої освіти», «Вчитель з початкової освіти (з дипломом молодшого спеціаліста)» : Наказ Мінекономіки від 23 грудня 2020 року № 2736. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/78704.
9. Стандарт вищої освіти за спеціальністю 013 «Початкова освіта для першого (бакалаврського) рівня вищої освіти» : Наказ МОН від 23 березня 2021 року № 357. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/naukovo-metodichna-rada-ministerstva-osviti-ivnauki-ukrayini/zatverdzeni-standarti-vishoyi-osviti>.
10. Страшко С.В., Животовська Л.А., Міненко А.О. Соціально-просвітницькі тренінги з формування мотивації до здорового способу життя та профілактики ВІЛ/СНІДУ : навчально-методичний посібник для викладачів валеології, основ медичних знань та безпеки життєдіяльності, вчителів основ здоров'я, студентів вищих педагогічних навчальних закладів. Київ : Освіта України, 2006. 260 с.
11. Сюань У. Методологічні основи застосування технології партисипації у вокально-педагогічному процесі. *Актуальні питання мистецької освіти та виховання*. 2018. Вип. 2 (12). С. 168–176.

12. Теличко Н.В. Тренінг формування основ педагогічної майстерності майбутніх учителів початкових класів : навчально-методичний посібник для спецкурсу. Тернопіль : Вектор, 2013. 522 с.

13. Тернавська Л.М. Застосування партисипативних методів у процесі навчання іноземної мови майбутніх економістів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 5 (31). С. 327–333.

14. Тренінг у системі професійної підготовки державно-управлінських кадрів : збірник тренінгів / редкол.: Ю.П. Сурмін, Р.А. Науменко, Л.М. Гогіна. Київ, 2013. 100 с.

15. Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 250 с.

16. Щербак О.І. Професійно-педагогічна освіта: теорія і практика : монографія. Київ, 2010. 279 с.